

Роль граматичного роду в становленні типів відмін у німецькій мові

М.З.Яцій

У статті ми торкнемося питання про взаємовідношення категорії граматичного роду з типами відмін іменників і вичленування категорії числа із загальної системи відмін у початковий період становлення загальнонімецької мови (XVI ст.).

Сучасний стан відмін іменників у німецькій мові характеризується протиріччям в утворенні відмінкових форм множини, є результатом розпаду колись стрункої диференційованої системи. Система відмінкових закінчень не має достатньо засобів для диференційованого вираження відмінка, в іменниках виділилася група морфем, яка прийняла на себе функцію вираження значення множинності. Суперечливість сучасного стану системи відмін пояснюється історичним розвитком мови у попередні епохи.

Як зазначає відомий германіст М.М.Гухман, основні зрушення в іменній словозміні йшли по лінії скорочення чи ліквідації варіативності однозначних форм. Цей процес реалізувався в узагальненні типів відмін, форм множини тощо [1:64].

Які ж причини сприяли цьому процесу перебудови у бік зменшення різноманітності словозмінних морфем, які тенденції тут відігравали визначальну роль?

У процесі розвитку німецької системи відмін спостерігається ряд тенденцій, з яких можна виділити три найбільш характерні:

1. Прагнення до чіткого протиставлення форм множини формам однини, що призвело до утворення цілої системи морфологічних засобів для вираження значення множинності й вилучення категорії числа з загальної системи відмін. Треба зазначити, що ця тенденція може бути віднесена до числа історико-типологічних універсалій усіх германських мов, проте у кожній окремій мові процес уніфікації морфологічних засобів вираження множини реалізується неоднаково: в англійській, бурській — з повною уніфікацією морфологічних засобів; нідерландській — з частковою; у скандинавських — з мінімальною, а в ісландській — з нульовою.

У німецькій мові ми спостерігаємо різноманітність морфологічних засобів вираження множини іменників із деякою тенденцією до закріплення певних типів його творення за принципом родовіднесення.

2. Тенденція до уніфікованого вираження відмінкових відношень. У давній період розвитку німецької мови можна нарахувати більше 40 різних словозмінних морфем, у сучасній мові подібних формативів, що розрізняються фонетично, залишилося лише 6 [4:214]. Таким чином, в літературній німецькій мові ця тенденція не досягла повного завершення, у той час коли у територіальних діалектах бачимо повне зникнення родового відмінка і проникнення слабкого закінчення *-n* у називний відмінок однини [2:382-412].

Існуюча зараз система словозмінних морфем склалася в основному уже під кінець середньовісньонімецького періоду [10]. У перехідний час від середньонімецької до сучасної мови, тобто у так званій ранньовісньонімецькій, спос-

терігається продовження боротьби різних тенденцій, можливостей мовного розвитку, яка завершувалася установленням одних і занепадом інших форм. Перерозклад елементів відмінкових форм призводив до зближення між окремими типами відмін, відмирання одних груп і розквіту інших, переходу з однієї групи до іншої, злиття різних типів тощо [8;9]. Л.Р.Зіндер зазначає, що цей процес зумовлювали, очевидно, з одного боку, статистичні закономірності, тобто розпадалися групи відмін, що мали незначну кількість слів. З іншого боку, позначався вплив формальної подібності словоформ у різних класах, що й забезпечував можливість аналогічного вирівнювання [4:205]. Відмирають перш за все найменш життєздатні типи, найменш численні і тому найменш стійкі. Вони починають уподібнюватися більш продуктивним, провідним і поступово зливаються з ними.

3. Тенденція до збереження граматичної категорії роду, який являє ту вісь, навколо якої відбуваються найважливіші перетворення у парадигматичних рядах іменників [11:149]. У перебудові системи відмін у германських мовах значну роль відігравала тенденція до родової диференціації, котра з різним ступенем інтенсивності, а також з різними наслідками охопила більшість індоєвропейських мов. "Поділ іменників за основами і поділ їх за родами пов'язані між собою з давніх часів у германських мовах. Граматичний рід і типи відмін - ніби співіснують на одній синхронній площині, нерідко перетинаючись і виявляючи взаємодію" [5:137]. У деяких германських мовах, зокрема німецькій, значення родової диференціації все більше зростає з часом, що стало приводом для деяких германістів (Г.Хірт) класифікувати германські типи відмін за родовою ознакою. Однак процес підпорядкування типів відмін граматичному роду у германських мовах не здобув такого розмаху і не мав тих наслідків, що характерні для слов'янських мов чи, наприклад, грецької.

Характерною рисою в історії словозміни іменників у німецькій мові є не тільки широка взаємодія парадигматичних і синтагматичних засобів виявлення родовіднесеності, але й посилення структуруючої ролі родової класифікації в оформленні сучасних типів відмін і частково утворення нових засобів для вираження значення множинності. Відомо, що категорія роду на відміну від інших граматичних категорій іменників є не словозмінною, а класифікуючою, альтернативною. Ця властивість категорії роду по відношенню до словозмінної системи помітно проявилася у середньовісній німецькій мові, коли відбувався процес вирівнювання і стирання відмінкових флексій у зв'язку з редукцією різноманітних голосних у ненаголошених складах і переходу їх у нейтральний [e]. Наслідком цього явища стала уніфікація і перегрупування різних типів відмін і парадигматичних моделей. Втім, незважаючи на це, родова диференціація не тільки продовжує стабілізуватися, але й бере активну участь у перебудові типів відмін і закріпленні за окремими класами слів залежно від роду тих чи тих суфіксів множини.

Певний типізуючий вплив граматичного роду на розвиток системи відмін іменників спостерігаємо вже у найбільш ранні часи існування німецької мови. Так, уже у давньоверхньонімецькій період ми можемо виділити так звані однородові типи відмін, наприклад, *nt*-основи — лише для іменників чоловічого роду; *o*-основи — для іменників жіночого роду; *tr*-основи — для іменників середнього роду.

Поруч з ними існували також двородові типи, тобто ті, за якими могли відмінюватися іменники двох родів, наприклад, *a*-основи — для іменників чоловічого і середнього родів; *i*-основи охоплюють іменники чоловічого і жіночого родів тощо.

Проте тенденція перерозподілу типів відмін за граматичним родом, що початково з'явилася ще у давніх германських мовах, не призвела в давньоверхньонімецькій до однозначності типу відмін стосовно граматичного роду - кількість типів відмін не відповідає поки що кількості граматичних родів. І через те, що граматичних родів три, а основних типів відмін у давньоверх-

ньонімецькій — дев'ять, то співвідношення між ними виглядало таким:

- іменники чоловічого роду відмінювалися за 7 типами;
- іменники жіночого роду — за 6 типами;
- іменники середнього роду — за 4 типами.

Найбільшим прагненням до однозначності у співвідношенні типу відміни і граматичного роду відрізняються у цей час іменники середнього роду. Уже в наступний, середньовісньонімецький час, вони були зосереджені в одному типі відмін історичних *a*- основ (сильна відміна) за винятком 4 слів: *hegra*, *oga*, *ouga*, *wanga*. Дослідження розвитку системи іменників жіночого роду, які проведені автором, показують, що ці іменники виявляли більш інтенсивний опір процесові уніфікації і аналогічного вирівнювання різних парадигматичних моделей [7:128-54]. Якщо майже усі іменники середнього роду на початку середньовісньонімецького періоду об'єдналися в одному типі відмін, то іменники жіночого роду протягом ще багатьох сторіч, аж до XVIII - початку XIX, зберігали 3 основних типи відмін, які визначалися до кінця верхньонімецького часу. Однак і вони не могли протистояти загальній тенденції до спрощення словозмінних морфем і вирівнювання типів відмін на основі граматичного роду. Тепер усі без винятку іменники жіночого роду становлять єдиний тип відмінювання з омонімією усіх відмінків без закінчення, тип, у якому повністю виявся принцип однозначності одного класу слів і граматичного роду.

Типізуючий вплив граматичного роду на розвиток системи відмінювання спостерігається, як уже зазначав, протягом усієї історії німецької мови. Але особливо він відчутний у період, коли зникає історична ознака, за якою іменники об'єднувалися у ті чи інші класи внаслідок втрати основотворчого суфікса [3]. Результати дослідження морфологічної системи іменників у текстах творів Ганса Сакса показують, що класифікуючою ознакою у системі іменників у XVI ст. стає граматичний рід. Його роль зростає ще більшою мірою у мовних областях (у першу чергу південних), де маємо широке вживання апокопи, внаслідок якої іменники набувають однакової структури кінця слова, що сприяло переходу іменників з одного класу до іншого.

Реалізація цих тенденцій призвела до встановлення окремих парадигматичних рядів для кожного граматичного роду іменників. Так, іменники жіночого роду виділяються в окремий тип відмінювання, який характеризує вирівнювання флексій в усіх відмінках, що призводило до поступового зникнення їх у парадигмі однини, тобто — до так званої нульової флексії. А всі іменники середнього роду і значна частина іменників чоловічого роду об'єдналися також у окремий клас відмінювання на базі історичних *a*- основ, які утворюють так звану сильну відміну. І лише деяка частина іменників чоловічого роду зберігає до цього часу різницю у словозмінних засобах, тобто тут не завершився процес підпорядкування деклінаційних груп граматичному роду.

Іменники чоловічого роду виокремилися як уніфікований тип відмінювання подібно до іменників жіночого чи середнього родів, і таким чином не набули однозначності типу відмінювання у плані граматичного роду. Вони зберігають ті 2 типи відмінювання, які визначилися для них ще у середньовісньонімецький час, тобто — сильну і слабку відміни.

Процес перегрупування іменників за принципом родовіднесеності не можна вважати закінченим для сучасної німецької мови, про що свідчать існуючі коливання серед групи слів типу *der*, *die*, *das* *Mundel*; *das*, *die* *Erkenntnis* тощо. Концентрації іменників на основі граматичного роду, навколо яких відбувалася перебудова старих парадигматичних рядів, сприяла та обставина, що із вгратою основотворчих суфіксів іменники не мали якихось загальних ознак, навколо яких вони могли об'єднуватися у той чи інший старий тип, що утримувався завдяки своїй стійкості і частому вживанню, чи в якійсь новій, що тільки народжувався і розвивався. Такою структурною ознакою парадигма-

тичної співвіднесеності ставала, мабуть, категорія граматичного роду, яка давала можливість іменникам об'єднуватися за родовими ознаками.

Принципового значення для розвитку морфології іменників у німецькій мові набуває, починаючи з XIV-XV ст., диференціація граматичних категорій числа і відмінка. Зміни, які йшли у системі відмінювання іменників, викликали не тільки спрощення системи деклінації, але й новий спосіб оформлення значення множинності. Одним із головних питань становлення системи суфіксального оформлення множини є розвиток співвідношення форм множини. У давньоверхньонімецькій тенденція оформлення множини на основі однакового граматичного роду не призвела у нововверхньонімецькій до уніфікованого позначання множинності подібно до відмінювання. Тут ми бачимо вплив конкуруючих тенденцій, що вони не були усунені домінуючим напрямом. Майже кожний суфікс виходить за межі одного граматичного роду і може служити морфологічним засобом оформлення множинності усіх трьох родів (суфікс -e і новий суфікс -s). Але це вже інше питання, яке потребує окремого висвітлення.

1. Гухман М.М. Процессы парадигматизации и историческая типология словоизменительных систем германских языков // Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков. - М., 1972.
2. Жирмунский В.М. Немецкая диалектология. - М., 1956.
3. Жирмунский В.М. История немецкого языка. - М., 1965.
4. Зиндер Л.Р., Строева Т.В. Историческая морфология немецкого языка. - М.-Л., 1965.
5. Макаев Э.А. Именное склонение в германских языках // Сравнительная грамматика германских языков. - М., 1963. - Т.3.
6. Яций М.З. Морфология имени существительного в языке произведений Ганса Сакса (XVI век): Канд. дис. - Одесса, 1982.
7. Яций М.З. К вопросу развития женского склонения в немецком языке // Иноземна філологія (Львів). - 1982. - №6.
8. Bojunga K. Die Entwicklung der neuhochdeutschen Substantivflexion. - Leipzig, 1890.
9. Ljungerud I. Zur Nominalflexion in der deutschen Literatursprache nach 1900. - Lund, Kopenhafen, 1955.
10. Molz H. Die Substantivflexion seit mhd-er Zeit// Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. - Bd. XXVII.; Bd. XXXI.
11. Moskalskaja O.I. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. - М., 1975.

До уваги читачів!

В редакції часопису "Мова" можна придбати:

1. Актуальные вопросы русской ономастики: Сб. научн. тр. / Под ред. Ю.А. Карпенко. - К., 1988 (100 тис.крб).
- ✓ 2. Язык и стиль произведений И.Э.Бабея, Ю.К.Олеши, И.А.Ильфа и Е.П. Петрова/Отв.ред.Ю.А.Карпенко.-К.,1991 (100 тис.крб).
3. Літературна ономастика української та російської мов: взаємодія, взаємозв'язки: Зб.наук.праць/Відп.ред.Ю.О.Карпенко.-К.,1992 (150 тис.крб).
- ✓ 4. Щорічні записки з класичної та романської філології.-Одеса,1993.-Вип.1;
✓ Одеса,1995.-Вип.2 [В надзагол.: Одеський державний університет] (60 тис.крб кожний).
5. Постіка І.В. Російсько-український термінологічний словник з криміналістики: бл.2100 термінів.-Одеса,1993 [В надзагол.: Одеський державний університет] (200 тис. крб)
6. Єрмошкін С.М. Бібліографічний покажчик з ономастики, загального та слов'янського мовознавства: Ю.О.Карпенко (1984-1991).-Одеса,1993 [В надзагол.: Одеський державний університет] (30 тис.крб).
7. III Международный симпозиум МАПРЯЛ по лингвострановедению: тезисы докл. и сообщ.-Одесса,1989.-Ч.1 и 2 (30 тис.крб кожна частина).